

רש"י באיטליה

הדי הפרשנות היהודית בתרגומי שיר השירים לאיטלקית
ולאיטלקית-יהודית בתקופת הרנסנס

לואיזה פרטי קואומו

בין ימי הביניים לתקופת הרנסנס מקבילה תמונת תרגומי התנ"ך לאיטלקית בקרב יהודי איטליה לזו של הסביבה הנוצרית. ממחצית המאה ה־ט"ו במיוחד, התרבו ההומניסטים הנוצרים שראו צורך בחזרה לספרי הקודש בשפתם המקורית. כתוצאה מצורך זה נוסדו, באשר לברית החדשה, מדע חדש – הפילולוגיה וביקורת הטקסט; ובאשר לתנ"ך, החיפוש אחר "האמת העברית" (Hebraica Veritas) הביא מלומדים רבים ללמוד עברית וארמית, אצל יהודים ואצל מומרים. לימוד זה הוליד תרגומים חדשים, המאופיינים בניסיון להינתק מתרגום הוולגטה.

בדברינו להלן ניווכח שקיימים יחסי גומלין עמוקים בין התרגומים האלה לבין תרגומי היהודים. הדבר נכון לא רק מבחינה לשונית, אלא לעתים אף מבחינה פרשנית, וזאת גם בנקודות שבהן מסורות הפרשנות של היהודים והנוצרים שונות זו מזו בתכלית. תרגומי שיר השירים (להלן: שה"ש) מתאימים במיוחד לשפוך אור על יחסים אלה, הן מבחינת טיב הספר והן מבינת תיעוד התרגומים.¹

כתבי היד והדפוסים

להלן ייבחנו עשרה טקסטים, שהם מידגם מייצג של תרגומי שה"ש: א – ארבעה תרגומים רציפים של שה"ש; ב – ארבעה גלוסרים לספרי התנ"ך השונים ובהם שה"ש; ג – שני תרגומים פרי עטם של שני מלומדים איטלקים.²

1 על שיר השירים באיטליה בימי הביניים, ראו דיון מורחב אצל ולפיש. תמונת תרגומי התנ"ך לאיטלקית יהודית ששירטט קאסוטו בביליוגרפיה המפורסמת שלו לא השתנתה באופן מהותי עד היום, אף אם ניתן לתקנה ולהרחיבה בפריטים מסוימים – ראו קאסוטו, ביבליוגרפיה. על איפיון הכתב, ועל ההבדלים הבולטים אצל אותו הסופר בהתאם לכתיבתו עברית או איטלקית-יהודית, ראו פסטרנק, חלוקת מלים; פסטרנק, ע"ב פסוקים; בית-אריה-פסטרנק; פסטרנק, יצחק מפורלי.

2 שני התרגומים נדפסו רבות וייצגו את מיטב ההישגים של "הפילולוגיה הקדושה" (Philologia Sacra) בומנס. לאומדני הזמן של כלל כתבי היד הנוכרים במאמר זה, אם לא נאמר אחרת, ראו הקטלוג של המכון לתצלומי כתבי היד העבריים (מלתכ"ע) שליד האוניברסיטה העברית בירושלים.

התרגומים הרציפים

1 – פ': כ"י פרמה, ספריית פלטינה, Parm. 2167 (דה רוסי 218), דפים א17-א22. כתב יד זה הוא כנראה פרי עטו של הומניסט נוצרי (או יותר מאחד), שהעתיק כמה מספרי התנ"ך לצורך לימוד השפה ולימוד הטקסט במקורו. לימוד זה התבצע בהדרכת מורה יהודי ולפי שיטת הלימוד הנהוגה אצל היהודים. כך עולה מן התרגום, הכתוב באותיות לטיניות בין השיטין של חלק מן הספרים. מאפייני כתב היד ושפתו מאפשרים לקבוע את מקום המלומד באיזור טוסקנה המערבית (ואולי פיסה), במחצית המאה הט"ו.³

2 – ב'נ: כ"י פריס, הספרייה הלאומית, hébr. 1342, דפים א45-א60. כתב היד הוא סידור תפילות. התרגום לשה"ש נכתב באותיות עבריות, כנראה בצפון איטליה התיכונה, סביב שנת 1470. שפתו משייכת אותו לאזור השפעה של יהודי רומא.⁴

3 – ב': כ"י אוקספורד, הספרייה הבודליאנית, Can. Or. 11 (נויבאואר 169), דפים א1-א3. זהו הכרך השלישי של תרגום שלם לתנ"ך, באותיות עבריות, שנכתב לקראת הרבע האחרון של המאה הט"ז, אולי בטוסקנה הדרומית. תרגום זה מייצג שלב ראשון בהתחדשות השפה ומסורת התרגום לכיוון כללי-איטלקי (להבדיל מן התרגומים ה"מסורתיים" לאיטלקית-יהודית), בעלת המאפיינים של אזור רומא.

4 – פ'2: כ"י פרמה, ספריית פלטינה, Parm. 2506 (דה רוסי 2 ital), דפים א93-א96. בכתב היד יש תרגום איטלקי לכתובים, באותיות עבריות, מידי מעתיקים שונים. כפי שנראה בהמשך, תרגום שה"ש נכתב בוודאות לאחר שנת 1597. לשונו טוסקנית בינונית גבוהה, והוא כתוב בפיוסוק "לועזי", עם אותיות כפולות לסימון הכפולות באיטלקית. לשונו וצורתו כתיבתו מייצגות את השלב האחרון בתקופה זו של התחדשות המסורת, תוך כדי שמירת הייחוד היהודי.

הגלוסרים

1 – א': כ"י ניו יורק, בית מדרש לרבנים (JTS) L 701, דפים א479-א485. התרגום נכתב באותיות עבריות בשנת 1567, על ידי יעקב דא אולמו בעיר אלבה שבפיימונטה, כנראה לשימושו האישי. ליד גוון לשוני צפוני ומספר מילים שיש עליהן השפעה ספרדית (היספניזמים), מתאפיין גלוסר זה בדבקות במסורת, ובו בזמן בהצגת כל חילופי הנוסח, הלשוניים והפרשניים, שעמדו לרשות הכותב.

3 לתיאור מלא, ראו: פרטי קואומו, הומניסט; ובעיקר פרטי קואומו, שה"ש.

4 לאיפיון קודיקולוגי, ראו בנתוני מפעל הפאליאוגרפיה העברית (באדיבות פרופ' מלאכי בית אריה). ראו גם גארל, עמ' 164, מס' 121 בקטלוג התערוכה. לאיפיון לשוני, ראו קואומו. כתב היד פורסם – ראו סרמוניטה, שה"ש – אך תיאורו שם (סביב שנת 1430) תוקן לאחר בדיקה קודיקולוגית נוספת של כתב היד שנעשתה לא מכבר בפריס בידי אנשי מפעל הפאליאוגרפיה.

2 – ק': כ"י רומא, ספריית קונטנוה (Casanatense) 1938 (Sacerdote 60), דפים 98א–104ב. התרגום נכתב בשנת 1533 והוא כולל את פירוש רד"ק להפטרות של כל השנה ולחמש מגילות (בתוספת של קטעים מפירוש רש"י), בליווי גלוסר של הטקסטים התנ"כיים הנידונים. הכותב הוא יהודה בן שמואל. מבחינה לשונית, הוא קרוב מאוד לבינ.⁵

3 – מ"ג: כ"י ניו יורק, בית מדרש לרבנים L 702, דפים 69א–72ב. בכתב היד נמצא החיבור "מעין גנים" מאת אליה בן מנחם רבא, הכולל את קיצורי הפירושים של רד"ק ורש"י לתנ"ך, בליווי גלוסר, שהאיטלקית שבו כתובה באותיות לטיניות. הטקסט נכתב בשנת 1592 בעיר סירמידי (Sermide). הלשון שואפת לאיטלקית ספרותית, אך יש בה סממנים צפוניים ומספר היספניזמים.

4 – ת': כ"י אוקספורד, הספרייה הבודליאנית, Reggio 15 (נובאואר 1498), דפים 69א–71א. כותרת החיבור היא: "ספר תורגמן... יסד וחבר... כמוה"ר ידידיה יצ"ו מארימינו שנת שני"ז לפ"ק", כלומר 1596–1597. כתב היד כולל גלוסר "על כל עשרים וארבע המתרגם כל פסוק בצורתו בלשון לעז", והוא נכתב כנראה בין סוף המאה הט"ז לתחילת המאה הי"ז.⁶ לשונו זהה לזו של פ'2, אך בולטים בה רמזים לגוון פחות טוסקני (אם של המחבר או של המעתיק), ופה ושם ואריאנטים לאותו ערך.

הדפוסים הנוצריים

1 – *Bibbia*, traduzione di F. Rustici, Genève 1562 – התרגום מתאפיין בהיצמדות הדוקה באופן יחסי למקור העברי. שפתו ספרותית (טוסקנית) בינונית-נמוכה, ובולטים בה עקבות של תרגום הוולגטה לצד רמזים למסורת היהודים.

2 – *Bibbia*, traduzione di G. Diodati, Genève 1607 – שפתו ספרותית בינונית-גבוהה. המתרגם משלב סגנון נאה עם הבנה עמוקה של מבנה העברית המקראית וסגנונותיה. לעתים, טכניקת התרגום מאפשרת לו פרשנות מסוימת, שנועדה להקל על הקורא התמים להתגבר על קשיי המקור.⁷

שני המתרגמים הללו היו איטלקים, ושניהם השתייכו לחוגים פרוטסטנטיים.⁸

5 גלוסר זה היווה נושא לעבודת וייסלוי.

6 על הבעייתיות סביב יצירה זו, ראו בהמשך המאמר.

7 ראו פרטי קואומו, תרגומים.

8 להשוואה של שיטות התרגום בסביבה נוצרית ובסביבה יהודית באיטליה בתקופה זאת, ראו פרטי קואומו, תרגומים. על התרגומים לאיטלקית במאות הט"ו-הט"ז, ראו ברביירי.

תנופת התירגום במאה ה־17

הידוע על התרגום המסורתי נודע לראשונה, על פי רוב, מתרגומי סידורים ומחזורים, שנועדו לנשים. זמנם של התרגומים המתוארכים הוא הרבע השני של המאה ה־17, וגם אלו שאינם מתוארכים בוודאי לא נכתבו לפני מחציתה של מאה זו. המהדורות שבדפוס הופיעו באופן ספורדי במשך המאה ה־17, מתחילתה ועד ראשית מחציתה השנייה;⁹ גם בכתבי היד וגם בדפוסים מדובר בספר תהלים או בקטעי השירה שבתורה. נתמזל אפוא מזלנו שנשתמר לנו התרגום השלם של שה"ש (סרמוניטה ההדירו) בתוך ספר התפילות שניתן לתארכו בביטחה לשנת 1470 בקירוב.¹⁰

לעומת זאת, כתבי היד של תרגומי התנ"ך שאינם בסידורי התפילה, וכן הגלוסרים המתנהלים לפי סדר הספרים השונים, נכתבו ברובם במחצית השנייה של המאה ה־17, לקראת סופה ואף בתחילת המאה ה־17.¹¹ ברור אפוא כי חלה עלייה חדה בפעילות זו במרוצת המאה ה־17.

הגלוסרים המקראיים שבדפוס המסודרים לפי סדר האלפבית מייצגים התפצלות זו. מדובר בשני מילונים: "מקרי דרדקי", שנדפס בנפולי בשנת 1488 ובו השילוש עברית-איטלקית-ערבית; וכן "צמח דוד", מאת דוד ד'ה פומיס, שנדפס בוונציה בשנת 1587 ובו עברית, איטלקית ולטינית.¹² אנו נמצאים מול שני עולמות, שתי תפיסות שונות לחלוטין של התרגום; בעניין זה עדיין תופסים דבריו של טראציני מלפני יובל שנים:

המדובר בשבירת המסורת הפרשנית העתיקה, אשר מחד סימן הוא לחיפוש אחר צורות פירוש מקראי חפשיות יותר, ומאידך רמיזה היא לכך ששפת הטקסטים הללו מנסה להיענות ברגישות גדולה יותר לצורות הספרותיות של האיטלקית, שדווקא במאה ה־17 עמדה להגיע לאחת מפסגותיה.¹³

9 ראו קאסוטו, תרגומים; פסטרנק, ע"ב פסוקים.

10 על חובת מקרא מגילה לנשים באיטליה, ראו סרמוניטה, שה"ש, עמ' 10 הערה 1.

11 הבדיקה נעשתה על פי עדויות מפורשות או על פי הערכה מדעית של מאפייני הטקסטים. יוצא מן הכלל, שאינו משנה את התמונה הכללית, הוא כ"י לונדון, Valmadonna Trust 267 (=כ"י פיררה, תלמוד תורה 1): זוהי אסופת קבצים, אשר באחד מהם, בדפים 131-135 ב, גלוסר באותיות עבריות למספר מילים מכל פרשה, עד סוף ספר שמות. דומה גלוסר זה, הקשור לפולחן לפי הרכבו, הוא מן המאה הי"ד. עוד יוצאים מן הכלל הם שני פירושים של רד"ק לתרי"עשר שנכתבו במאה הי"ד, והכוללים לעזים באיטלקית: א – כ"י פרמה, ספריית פלטינה 2068, משנת 1338, הכולל הערות בשוליים, ורובן מפירוש אבן עזרא, וכתבים נוספים הקשורים למלאכת הפרשנות; ב – כ"י פרמה, ספריית פלטינה 2995 (דה רוסי 239), הכולל בשוליים הערות מפירוש אבן עזרא, ר' ישעיה די טראני ועוד.

12 לא כללתי כאן את הגלוסר "גלות יהודה", שהוא גלוסר דל למדי מאת ר' יהודה אריה מודנה, שנדפס בוונציה בשנת 1612, כשהלעזים האיטלקים, הבאים בו לפי סדר ספרי התנ"ך, כתובים באותיות לטיניות. מודנה מצהיר בהקדמתו שהתרגומים הקודמים של היהודים "ברבאריים", ושיש לחדשם בכתיבה ספרותית בהתאם לרוח הזמן. אף לא כללתי גלוסרים קטנים מאוחרים אחרים לא חשובים – ראו קאסוטו, ביבליוגרפיה, עמ' 133 מספר 4.

13 טראציני, עמ' 249.

כדבריו, נראה ששני גורמים זורזים הם אשר הניעו את התופעה. האחד הוא בוודאי נהירתם של יהודי ספרד לאיטליה לאחר שנת 1492 הגרלית. היו ביניהם נוצרים חדשים ומומרים, ו"הביבליה" של פרארה (1553), הכתובה באותיות לטיניות ובה תרומה ניכרת של הלטינית של הוולגטה, מייצגת בבירור את הכלים שנועדו להשיבם לחיק היהדות. רבות מן המדינות האיטלקיות, ובהן ונציה וטוסקנה, איפשרו שיבה זאת.¹⁴

הגורם השני, שדומה כי עד כה לא עמדו עליו בתחום תרגומי תנ"ך איטלקיים-יהודיים, הוא להט הלימוד והחידוש בקרב הנוצרים הפועלים בתרגום התנ"ך בעקבות ההופעה בשנת 1471 של תרגומו של מאלרבי (Malerbi) ותרגומו של ברוצ'ולי (Brucioli) מעברית לאיטלקית בשנת 1532.¹⁵ המהדרות המחודשות, התיקונים והחיקויים, התרגום החדש של רוסטיצי (Rustici) משנת 1562 (שהיה כה מוצלח עד שהתקבל בפוליגלוטה של הוטר [Hutter] בשנים 1598-1599), תרגום קהלת מאת דה פומיס ב-1571 (שגישר בין העשייה התרגומית היהודית לזו ההומניסטית הקתולית או הפרוטסטנטית), ותרגומו של דיודאטי (Diodati) ב-1607¹⁶ – כל אלה, בצירוף מה שרשמנו לעיל, מצביעים על כך שגם בתחום תרגומי התנ"ך שימש המצב הכללי-איטלקי מנוף לעשייה של היהודים. וגם במקרה זה הפנימו היהודים את הגירוי החיצוני, הפכו אותו במידה מסוימת לשלהם, אך השתחררו ממנו כאשר העימות עם החברה הנוצרית הסובבת נתגלה כמוחץ בהלכה ובמעשה.¹⁷

בין מסורתיות להתחדשות

המסמכים הראשונים שבידינו מעידים על הצורך הבסיסי במאה הי"ג להביא את הספרים המקודשים להבנת הלא-משכילים (נשים ונערים) בקרב היהודים,¹⁸ יחד עם צורך של הנוצרים לבטא את אדיקותם תוך התקרבות לאדיקות העממית ולשפתה. אלא שמאותה תקופה מונעת מאיתנו המסורת שבעל פה תיעוד רב.

התמונה השתנתה מן היסוד עם הופעת ההומניזם הלא-לטיני, ששאף להשכיל קהל רחב ככל הניתן, תוך כדי חזרה למקורות, גם של הלשון והתרבות הקלסיות, גם של כתבי הדת והמסרים שלהם. אשר למסר של כתבי הדת, חשיבות גורלית יוחסה להבנת

14 על תרגום "הביבליה", עניין הכנת הספר והדפסתו, ראו: מוריאל; סגרה; מינרביני.

15 טראציני, עמ' 249: "מן הראוי היה לחדש חלק זה של המחקר תוך תשומת לב רבה יותר לתרגומים האיטלקיים של התנ"ך החל מן המאה הי"ג ואילך, מחקר שיגלה נקודות מגע מעניינות ביותר עם תולדות הטקסטים שלנו, הודות לאופיים האזורי, העממי והקטוע של אלה ואלה. גם אצל הנוצרים, רק במאה הט"ז הורגש הצורך בתרגום שלם של התנ"ך בדרישות פרשניות חדישות, ביניהן – לפחות בדיבור – הפנייה הישירה למקור העברי".

16 תרגום זה, במהדורת 1630, שימש גם את יהודי איטליה עד לתרגומים החדשים שלאחר מלחמת העולם השנייה.

17 ליחסי הגומלין הפוריים בין שתי התרבויות באיטליה בתקופה הנודונה, ראו בונפיל, שני עולמות.

18 ייתכן שבמאה זאת נקבעה באיטליה קריאת הפרשות, ההפטרות וחמש המגילות בלעז המקומי, לפחות לנשים – ראו: סרמוניטה, שה"ש, עמ' 10 הערה 1; קאסוטו, פירנצה, עמ' 151.

שפת המקור, על מנת שהתרגום יהווה את המילה האלוהית האמיתית עבור המאמין. עם זאת, המילה האלוהית מקבלת את ביטוייה בנוסח כתוב, שהוא אמנם מקובע יותר, אך מעצם טיבו מחויב להתחדשות מתמדת, שתגשר בין המוחלטות האלוהיות להשתנות האנושית המתמדת. אין ספק שקיים חיכוך מתמיד בין מסורת המיטיבה עם תינוקות של בית רבן לזו השואפת להציג חידודים בהבנת המקרא. מבחינת התרגומים של יהודי איטליה, ההיבט הראשון הוא השליט, ואילו השני אינו מספיק להבשיל מבחינה פרשנית, אלא רק, במידה מסוימת, מן הבחינה הלשונית.

מכלול של סיבות, שניתן לסכמן בשני מאפיינים, הביאוני להתמקד בשה"ש כטקסט-מידגם להצגת הנושא שמאמר זה דן בו. המאפיין הראשון הוא כמותי: מן התקופה הנידונה נשתתירו ארבעה תרגומים שלמים (רציפים) של שה"ש, שלושה מהם באותיות עבריות, ונוסף עליהם מספר לא מבוטל של גלוסרים המשתרעים לאורך כל אותה תקופה.¹⁹ המאפיין השני הוא איכותי, ומשקפת אותו העובדה כי התרגום הראשון השלם מבין הארבעה תורגם על ידי הומניסט נוצרי שביקש ללמוד מן היהודים את שפת התנ"ך. ידוע שכך נהגו ההומניסטים הראשונים שביקשו להוסיף את הארמית והעברית לרשימת השפות הקלאסיות הנדרשות לביקורת הטקסט;²⁰ הד לכך היא תלותם הפרשנית של הנוצרים באותם מפרשים יהודים הידועים גם להם כבר מימי הביניים, בעיקר רש"י, רד"ק וראב"ע. והרי גם אצל היהודים, כאמור, בשניים מבין הגלוסרים הרשומים לעיל, הלעזים מלווים את קיצור פירושו של רש"י ושל רד"ק.

בהקשר זה מעניינת ביותר היא תגלית שנזדקרה לעיני. דווקא התרגום אשר יש לו פן לשוני המקרבו יותר מכל קודמיו לוולגטה ולביבליה של פאראה (דהיינו התרגום שנרשם לעיל בסוף רשימת התרגומים הרציפיים) היווה בסיס לגלוסר האחרון בקבוצתנו, כלומר אותו "תורגמן" שחובר כנראה על ידי ידידיה ריקנאטי בשנת 1596, ושהועתק בצורה חריגה בעותקים רבים.²¹

כבר ממבט ראשון ברור שהגלוסר תלוי בתרגום השלם, מכיוון שליד כל ערך עברי מצויה סינטגמה המתייחסת לסביבה.²² לעתים סינטגמה זו אינה מהווה יחידה תחבירית, אלא צירוף קטוע, ללא התחלה, או רצף של סוף משפט ותחילת הבא אחריו. למשל, ליד הערך "נרוצה" (א, ד), רשום "קורייאמו אינטרודוססי מיי"=*corriamo introdusse me*; בערך "ערב" (ב, יד): "דולצי אי לאספיטטו טואו דיסידיראבילי"=*dolce e l'aspetto tuo*

19 על הכתב הלטיני כמָדד לשינוי תרבותי, ראו בונפיל, תמורות, עמ' 61-79.

20 ראו קאסוטו, פירנצה, עמ' 273-326.

21 לצד כתב היד שברשימתנו, ראו: א – כ"י מוסקבה, ספריית המדינה הרוסית, אוסף גינצבורג 642, שנכתב בסן מרינו, שניז"ב – כ"י קופנהגן, Cod. Sim. Heb. 72, משנת שס"ב; ג – כ"י מוסקבה, אוסף גינצבורג 1146 שנת ש"ס-שס"ב; ד – כ"י פרמה, ספריית פלטינה, Parm. 2284 (דה רוסי 1109), שנת שע"ב (Sant' Arcangelo in Vado); כ"י ניו יורק, בית מדרש לרבנים L 713, שצ"ז. האחרון מופיע בביליגורפיה של קאסוטו כמספר 3, גלוסר שמחברו הוא Ezechia Saba. כתבי היד שמספרם כאן 3, 4, 6, אינם מופיעים ברשימתו.

22 סינטגמה פירושה צירוף מילים שמהווה יחידה תחבירית, אך אינו בהכרח פסוקית.

desiderabile, וכדומה. מקרים כאלה אפשריים רק אם הכותב מסתמך על טקסט כתוב הנמצא נגד עיניו, ולא על מסורת שבעל פה המצויה בזכרונו. במקרה שלפנינו, באורח נדיר, ניתן להצביע על קבוצת כתבי יד שהם עותקים שסביב אותו התרגום.²³ זאת ועוד, עד עתה היה ה"תורגמן" מוכר רק כגלוסר, וקיומו של תרגום שלם רציף שבבסיסו היה בגדר השערה גרידא. קאסוטו, בביבליוגרפיה שלו, מייין את כ"י מוסקוזה, גינצבורג 642 (אחד מששת כתבי היד של הגלוסר שרשמנו לעיל) בקבוצת התרגומים, וכתב כך:

אולי מכיל... תרגום של כל התנ"ך... קאופמן הניח שגם כתב יד זה כולל גלוסר בלבד. אך זקס, בקטלוג בכתב ידו של אוסף גינצבורג, מדבר בצורה שאינה משתמעת לשתי פנים על תרגום "כל פסוק כצורתו", דהיינו בביטוי המסורתי, על תרגום מילולי... (תוס' מגילה, סוף)!

מובן שקאסוטו לא ידע אלא על קיום כתב יד נוסף של אותו חיבור (שאותו מנינו ברשימתנו), ולא יכול היה לבדוק אותו במו עיניו. בכל זאת, בחושי וברגישותו הרבה כחוקר, הניח הנחה נכונה ביסודה: תרגום שלם קדם לחיבור הגלוסרים, שהתברר בעקבותיו לשימוש תינוקות של בית רבן.²⁴ הודות לתרגום שה"ש הנ"ל, ניתן להוכיח את קיומו של תרגום כזה (ואולי אף במספר עותקים) לפחות לכמה מספרי התנ"ך, כפי שהיה נהוג, אם לא של כולו.²⁵

לתרגום הנידון יש גוון טוסקני בולט,²⁶ לצד שרידים מרכזדרומיים של מסורת התרגום הנמצאים גם בגלוסר.²⁷ האם ההבדל בסוגה, דהיינו בין תרגום רציף לגלוסר, גרם לשימוש בשיכבה לשונית פורמלית יותר בתרגום מאשר בגלוסר? האם המאפיין הלשוני הזה מהווה סימן של מקום פעילותם של המחבר או של המעתיק? בין כך או בין כך, שני התרגומים אינם תלויים זה בזה ומניחים טקסט-מקדים משותף. כך, פ'2 מתרגם את "קְנוֹצוֹתֵי רְסִיטֵי לְלִהָ" (ה, ב) ב"לי ציוֹקְקֵי דִי קֶאפִּילֵי דִי גוֹצְצִיוֹלֵי דִי נוֹטִי"=le ciocche de capegli de gocciolo de notte, כשסימט השייכות אינה מתורגמת. אך ת' אינו שוכח אותה: "לי ציוֹקְקֵי דִי מִיאֵי קֶאפִּילֵי דִי גוֹצְצִיוֹלֵי דִי נוֹטִי"=le ciocche de mei-capelli de gocciola de notte. לעומת זאת, ת' מתרגם "מִן הַחֶרְפִּים" (ב, ט) כ"דאלי

23 כך כתב קאסוטו בביבליוגרפיה שלו, עמ' 132: "לרוב אין כתבי היד עותקים של כתבי יד אחרים קודמים, עותקים שנעשו בצורה מכנית על ידי סופרים (אף שנוכל למצוא דוגמאות ספורות של עותקים כאלה), אלא מייצגים הם כל אחד את המלאכה האישית אשר אותה עשה מורה התנ"ך לנוחותו או לנוחות תלמידיו (העותקים הנ"ל יהיו אותם יוצאים מן הכלל המלמדים על הכלל...). כל זה מסביר את הרבגוניות הרבה הנמצאת בין כתבי היד היחידים, ומגדיל את חשיבותם עבורנו, היות וכמעט כל אחד מהם מייצג שלב שונה בתהליך ההתפתחותי, כשהוא אוצר וקובע בכתב רגע בודד של זרימת ההתפתחות המתמדת".

24 בעלי הגלוסרים המשיכו, כנראה, להעתיק בהם גם את הנוסחה הפותחת של התרגומים:

25 כתבי יד המציגים תרגום מלא של התנ"ך נדירים גם אצל הנוצרים באיטליה – ראו ליאונרדי.

26 כך, למשל, כל צורות העתידי בסימות -er-, המילה stiera מול schiera (ר, י), וכדומה.

27 הגלוסר מסורתי יותר לעתים גם בתחום הלקסיקלי, ומציג לפעמים, כדרך הגלוסרים, חילופי נוסח.

קאשטיללי=dali castelli, דהינו אי הבנה ושיבוש של "קאנציללי=cancelli שאותו מוצאים בפי2, בעקבות הוולגטה: per cancellos. נותר אפוא לקוות לגילויים של תרגומים נוספים.

ברור שתרגום זה, לצד שלל הגלוסרים שנוצרו ממנו וששרדו, צריך היה להיות תרגום שמכתי ונפוץ בקרב יהודי איטליה; שהרי שאיפותיו הספרותיות וקשריו עם התרבות הנוצרית (תוך שמירה על ייחוד יהודי ברור) היו תופעה מקבילה לביבליה של פרארה, אף כי שולית.

גורם חשוב להתקבלות התרגום הרביעי ברשימה והגלוסרים שנשענו עליו הוא חשיבותו – כמתרגם – של ידידיה מריקאנטי, בעל הגלוסר. מדובר במלומד מתרגם ידוע, אשר תירגם לאיטלקית, בין שאר תרגומיו, את "מורה הנבוכים" מתרגומו לעברית של אבן תיבון.²⁸ תרגומו של אבן תיבון, יחד עם מסורת פירושה ותרגומיה, ויחד עם הגלוסרים שהפכו מיד לחלק בלתי נפרד ממסורת זו, היה מושרש היטב בתרבות האיטלקית ממחצית המאה הי"ג. מחקרו המאלף של סרמוניטה (גלוסר) עוקב אחרי היווצרותה של מסורת זו, ומשחזרה כפרי עמלם המשותף של משכילים יהודים, אך גם של נוצרים (בעיקר דומיניקנים) שפעלו באוניברסיטת נפולי לפי הנחיותיו האקומניות של הקיסר פרידריך השני, שיסד את האוניברסיטה בשנת 1224. בחסותו ובחסות בנו מנפרדי (Manfredi), שידע היטב עברית, חיבר משה בן שלמה דא סלרנו את פירושו למורה נבוכים, הספוג לעזים, לפי המסורת הפרשנית של שמואל אבן תיבון, ובהתייעצות מתמדת ב"מלומד הנוצרי", הוא ניקולו דא ג'ובינאצו (Niccolò da Giovinazzo). לפי סרמוניטה, פירוש זה, על לעזיו, הוליד גלוסר של המונחים הפילוסופים אשר "בתאריך לא מוגדר בין השנים 1279 ו-1341 סודר והועתק כחיבור לעצמו: ללא שם מחברו התחיל להסתובב בתפוצה בין המתרגמים היהודים ובין הפילוסופים המטפיסיים או הפילוסופים של הטבע".²⁹ הנוגע לענייננו הוא קביעתו של סרמוניטה שהגלוסר המשיך לשמש את הפילוסופים הסכולסטיים היהודים עד למאה הט"ז, אך מבלי שתפסח עליו המהפכה ההומניסטית. בברלין נמצא כתב יד הכולל גירסה מחודשת של גלוסר זה, אשר היתה כנראה ברשותם של אליה דל מדיגו או יוחנן אלמאנו, עמיתו היהודיים של פיקן דלה מירנדולה. גירסה חדשה זו מורחבת, ומועברת לסדר אלפביתי לפי הגלוסר התיבוני. עניין העורך כאן פילולוגי יותר ופילוסופי פחות. נשאר הגרעין המקורי של המינוח האריסטוטלי במסורת הפרשנות של הרמב"ם, אך נתוספו מונחים קשים נוספים, מספרי התלמוד ומכתבים פילוסופיים, המעידים על העניין המחודש של ההומניסטים בנארפלטוניזם, תוך הדגשת מונחים רפואיים ואסטרולוגיים. מעניינת במיוחד תוספת מונחים הנובעים מן התאוריה הקבלית. וכך סיכם סרמוניטה את חשיבותו של גלוסר ברלין:

28 התרגום, הכתוב באותיות עבריות, נעשה כנראה בשנים 1581-1583; הוא בשלב לא סופי, ומשופע בתיקונים ומחיקות. הוא מחולק בשני כתבי יד: 1 – כ"י פרמה, ספריית פלטינה, Parm. 3069 (דה רוסי 5. ital.); 2 – כ"י ברלין, ספריית המדינה Or. 4° 487. ראוי להשוות את שיטת התרגום ואת השפה. על המחבר ראו: קאופמן; קאוסטר, פירנצה, עמ' 239.

29 סרמוניטה, גלוסר, עמ' 58.

גלוסר ברלין נותן לנו את ההוכחה הלשונית של נקודת השבירה ושל המעבר מתפיסה סכולאסטית לתפיסה ההומניסטית, אף אם עדיין צמודה וכבולה לטרמינולוגיה של אסכולות ימי הביניים המאוחרים... ברגע שהמונחים המדויקים של השפה האריסטוטלית התחילו להתרוקן מתוכן, מבלי משים עברו הרחבת משמעות, תוצאה ישירה של העניין המחודש בנאופלטוניזם. ובמהרה, יסלקו המשמעויות החדשות את הישנות וידחקו אותן אחורה.³⁰

לאותה המהפכה, אך בהיבטיה הלשוניים-התרבותיים הכלל-איטלקיים, אפשר לשייך את תרגומו של ריקנאטי למורה הנבוכים ואת תרגומו לתנ"ך. מהתרגום "המתייהד" של ההומניסט הנוצרי שלנו (שתרגומו רשום בראש הרשימה לעיל) ועד לתרגום "המתנצר" של ידידיה מריקנאטי עברו כמאה וחמישים שנה של תרגום אינטנסיווי של התנ"ך. כעת הגיעה תקופה זו לסיומה. החוקים הדרקוניים של "ועדת רשימת הספרים האסורים" (Congregatio Indicis) של הכנסייה הקתולית קטלו ללא רחם יצירות "אפיקורסיות" לצד ספרות יפה, ועמן, למרבה הפלא, את כל תרגומי התנ"ך לאיטלקית, מלבד מספר רישומים לצרכים פרטיים שהמשיכו וקיבלו את אישורם של הצנזורים. באותה עת, בעקבות הקמת הגטאות, כבר החלו הקהילות היהודיות האיטלקיות בתהליך של התנתקות והסתגרות תרבותית שאפיינו אותן עד לסוף המאה הי"ח.³¹

יחסי הגומלין בין התרגומים החדשים

א. "ישקני מנשיקות פיהו" (א, ב)

להלן מספר דוגמאות מן העיון בתרגומים שנידונו לעיל. העיון בפירושים על דרך הפשט של שה"ש אינו קל, שהרי גם פרשנים שנהגו לעסוק ברובד זה של פרשנות, דוגמת רש"י, בגישתם לפרש את שה"ש, נטו להתמקד בתכנים סימליים ואלגוריים יותר מאשר בצורות הלשוניות. לדברי שרה קמין

המחקרים המעטים שהוקדשו לשאלת הפולמוס האנטי נוצרי לפרושי רש"י העלו מספר נכר של פרושים שביסודם מניע פולמוסי, אף פרש"י אינו אומר זאת במפורש... אני מבקשת להוסיף את פרושו של רש"י לשיה"ש. ואין דברים אמורים רק בפרושו של כתוב זה או אחר אלא בפרושו לשיה"ש בשלמותו.³²

הצורות הלשוניות קשות, גם בשל צורתן הפיוטית, גם בשל המילים היחידאיות המנקדות אותן. המתרגמים והפרשנים התאמצו להשאיר את הצורות הלשוניות הקשות נייטרליות ככל שניתן, כדי שעל כולן אפשר יהיה להטעין אותו מטען פרשני.

30 סרמוניטה, גלוסר, עמ' 75-76.

31 פראניטו.

32 קמין, עמ' 219.

והנה, כבר בפסוק הראשון, ואף במילה הראשונה שלאחר הכותרת – "ישקני מנשיקות פיהו" – מזומנת לנו הפתעה ראשונה: בתרגום המילה "ישקני", הנוצרי פ' מתאים לבי, ק' וא', בהשתמשו בצורת נסתר של קוניונקטיב האימפרפקט, המורה על כמיהה וריחוק מן המציאות גם יחד:

פ': Bacesemi ...

ב': basciaseme...

ק': basciase me...

א': basasti³³

בינ הקדום, כמו מ"ג המאוחר, מתרגמים לפי מסורת התרגום את צורת היקטול בזמן עתיד:

ב"נ: basciarà mi ...

מ"ג: basciarà me ...

כל האחרים, מן הוולגטה עד לדיודאטי אצל הנוצרים, אך גם פ"ג וכמובן ת', מתרגמים בגוף נסתר של קוניונקטיב ההווה בהוראת ציווי איחולי (יוסיב).

הבחירה לתרגם בזמן כלשהו את הפעל "ישקני" באה לשרת מטרה פולמוסית. שרה קמין מציינת ש"מיד בראשית המגילה מעמיד רש"י את עיקרי הפולמוס, הן מבחינת התוכן והן מבחינת השיטה"³⁴ – והרי פירושו:

"ישקני מנשיקות פיהו". זהו שיר בפיה בגלותה ואלמנותה, מי יתן וינשקני המלך שלמה מנשיקות פיהו כאשר מאז, לפי שיש מקומות שנושקים על גב היד ועל הכתף, אך אני מתאוה ושוקקה להיותו נוהג עמי במנהג הראשון כחתן על כלה פה אל פה.

עבור רש"י אין מדובר, כמו במסורת הפרשנית הנוצרית, על שיר כלולות; לדידו מדובר על שיר תקווה וזיכרון של אשה שננטשה, הפונה אל העתיד ומייחלת לחדש מצב שכבר התקיים בעבר. מדובר בכנסת ישראל שהוגלתה אך לא ניתן לה ספר כריתות, והיא נענשה בשל אינאמנותה, אך היא בטוחה בחזרתו של חתנה אם אכן תתמיד באמון ובצייתנות. רש"י מדגיש את זמני העבר כדי לשלול את הפירוש שהיה, מאוריגנס (Origenes) ואילך, לפירוש הרשמי של הנצרות, ולפיו הנושא של שה"ש הוא הכנסייה המקדשת את כלולותיה עם ישו, את הכמיהה לאיחוד בו, ובו בזמן את צהלתו של מי שזכה באיחוד זה. רש"י פעל ברגע היסטורי, המחצית השנייה של המאה הי"א, הרגע שהתחדש בו הקשר האינטלקטואלי עם התרבות הנוצרית שמסביב, והתחדשות זו מצאה ביטוי דווקא בשיטת הפרשנות של כתבי הקודש.³⁵ אך אליה וקוץ בה: מעתה יכלו מלומדים נוצרים להשתמש

33 ראו רוהלפס, מספר 560-561.

34 קמין, עמ' 219.

35 גרוסמן, חכמי אשכנז; גרוסמן, חכמי צרפת.

בטיעונים המתוחכמים הנובעים מכתבי הקודש היהודיים למטרת הפולמוס האנטי־יהודי. רש"י חש באחריות לכאב זה של עמו, והרגיש שהכרח לחזק את העם מבפנים ולהעניק לו את הביטחון שבחירתו של החתן היתה אחת, ולתמיד.

מקרה זה הוא אחד מיני מעטים שבהם התרגום הוא פרשני פולמוסי, ולמרות זאת הנוצרי המתלמד מקבל ללא היריון את דברי מורו היהודי. אך רבים גם היהודים שלא נתנו את דעתם לסוגיה זו. מערכת הפועל האיטלקי, רבת הצורות – להבדיל מזו של התנ"ך, שבה צורת היקטול עשירת פונקציות – מחייבת נקיטת עמדה ובחירת צורה מורפולוגית בעלת תפקיד מתמחה מצומצם. כדי להתגבר על בעיה זו, יצרה שיטת התרגום המסורתית היהודית כעין הקבלה מלאכותית מוסכמת, במטרה לנסות ולשמור במידת האפשר על העיקרון של תרגום "אחד לאחד"; במקרה של צורת היקטול, קבע התרגום את המקבילות בציווי ובעתיד.³⁶ כך יכלו אותם המתרגמים שבחרו בצורת העתיד להיצמד למסורת, מבלי לפגוע באפשרות של "פירוש יהודי", הרואה בעתיד את ההתייחדות המחודשת. אך במקרה דנן, השימוש בהווה של הסובייקטיב בהוראת איחול וציווי, בהתבססו על אותה צורה בוולגטה – *osculetur* – מחזק את הפרשנות הנוצרית!

ב. מקרים מקבילים

הבה ונתבונן בשני מקרים נוספים, המקבילים לזה שניתחנו. הראשון הוא בתירגום המילה "איכה" בפסוק "הגידה לי שאהבה נפשי איכה תרעה איכה תרביץ בצהרים" (א, ז); השני בתרגום המילים "שְׁלֶחֶךָ פֶּרֶדֶס רִימוֹנִים" (ד, ג).

1 – כל הפרשנים נתנו (כאן, ורק כאן) למילה "איכה" משמעות של "היכן". כך מתרגמים במילה *dove* ב"ב, ב', פ' ות', רוסיצי, וכמובן *ubi* בוולגטה, *ove* בתרגום דיודאטי. אך רש"י מפרש את המילה "איכה" בדרך אחרת, והיא "כיצד זה", "היאך":

"הגידה לי שאהבה נפשי". עכשיו רוח הקודש חוזר ומדמה אותה לצאן החביבה על הרועה. אומרת כנסת ישראל לפניו כאישה לבעלה, הגידה לי שאהבה נפשי, איכה תרעה צאנך בין הזאבים הללו אשר הם בתוכם, ואיכה הרביצם בצהריים בגלות הזו, שהיא צרה להם כצהריים שהיא עת צרה לצאן.

והנה, פירושו זה בא לידי ביטוי בתרגומינו ובתרגומו של ההומניסט הנוצרי: פ' וק' תירגמו *como*, א' – *coma*, ומ"ג – *come o dove*!

יתרה מזאת. רוב תרגומינו, כולל פ' של ההומניסט הנוצרי, מתרגמים "שאהבה" בזמן עבר – *amò* – בהתאם לקו הפרשני של רש"י. אבל בוולגטה אנו מוצאים את ההווה – *amat*; רוסיצי ודיודאטי משתמשים, כמובן, ב"ama. מפתיע יותר למצוא אותה הצורה גם ב"ב. ועוד, בפירושו רשם ראב"ע "יחסר מקום הקריאה כמו אתה", וזהו בדיוק תרגומו של דיודאטי, הדואג לסמן באות אחרת את תוספתו: *O tu, il quale l'anima*

mia ama. הד לתוספת הרצויה היה כבר בפ': *quel che l'anima mia d'amò* (אותך, שנפשי אהבה).

2 – במקרה השני המילה הבעייתית היא "שלחך". רוב הפירושים והתרגומים מתחלקים לשתי קבוצות: אחת נוטה למשמעות "תעלות השקיה" והשנייה למשמעות "ענפים".³⁷ אך רש"י מפרש כך:

"שלחך". ארץ יבשה קרויה בית השלחין וצריך להשקותה תמיד ושדה בית הבעל יפה הימנה וכאן קילס יובש. שלחין הרי הן מלאין כל טוב כפרדס רימונים. וזה על שם קטנים שבישראל, מרטיבים מעשים טובים כפרדס רימונים.

גם כאן כוונת רש"י לפולמוס עם הנצרות – לפי פירושו אף הדלים שבעם ישראל עולים בטיבם המוסרי על העמים האחרים. ושוב, תרגומו המילולי של הנוצרי המתלמד – ורק שלו – תואם את פירוש רש"י: *i luoghi secchi tuoi*, כלומר "המקומות היבשים שלך".

ג. מידגם פירושים לשוניים

1 – "לריח שמנך טובים, שמן תורק שמך" (א, ג):
הבה נתמקד בצירוף הקשה "שמן תורק".

אם "תורק" תואר ל"שמן" היה צריך להיות "מורק", וכך אכן תרגמו השבעים, עקילס והתרגום הלטיני הישן, והשווה יר' מח, יא: "ולא הורק מכלי אל כלי... על כן עמד טעמו בו וריחו לא נמר". ובמדרש: "כאדם שמריק מכלי לכלי חברו" [שה"ש ר' א, כ]. על פי פרוש זה ריחו של הדוד הולך למרחוק דווקא משום שהוא כשמן שאינו חתום בבקבוק, אלא מורק מכלי לכלי... רש"י מבין "תורק" כפועל בעתיד המתייחס אל האהוב: "אתה שמן אשר תורק להיות ריח שלך יוצא למרחוק", והטעמים אכן מצרפים "תורק" להמשך, למלת "שמך".³⁸

הוולגטה, כמו ה־*Vetus*, מבינה "תורק" כ"מורק" – *effusum* – אך התרגומים הנידונים כאן שמו את הדגש על ההעברה מכלי לכלי – כך ההומניסט הנוצרי (*tramutato*) וב־ (טְרוֹוֹאָסָטוֹ=*travasato*).³⁹ פ' עם ת' מפתיעים בתרגום: "קומי אונציאוני ספאנדי"=*come unzione spandi*, דהיינו "הורק כשמן משחה"; זו צורת יקטול, לפי פירושו של רש"י, שתורגמה כאן בציווי, כדי לחזק את המחויבות בעתיד!⁴⁰

37 לא כל תרגומינו מתאימים בדיוק לכך. ב־נ: לִיטְרִינִי טוֹאִי=*li terreni toi*; אִ: לִי קֶאמְפִי טוֹאִי=*li campi toi* – "אדמותיך", ללא ציון סוג האדמות; ב־פ' ות': אִי ראמי טוֹאִי=*i rami toi*; רוֹסְטִיצִי ודיודאטי: *le piante tue*; מ־ג: *i rivelli toi procedenti* (אפיקי המים הקטנים הזורמים שלך); ק: לִי קנפי א סוקי טואי, שנראה אולי משובש וניתן להבינו *i canpi a sochi toi* (שדותיך המעובדים בתלמים). למעקף */lk/>/k/* במרכז איטליה ודרומה ראו רוהלפס, מספר 243.

38 זקוביץ, עמ' 47.

39 מ־ג (*sttilato*), ב־נ ("וויֶטָטוֹ") ואִ ("בוֹיֶדָטוֹ", "*vuotato*"), מדיגשים רק את "ההתרוקנות (האיטית)".

40 רוֹסְטִיצִי ודיודאטי דבקים בצורת הפרטיציפ, המתרגם את הלטינית: *sparso*.

2 – "סמכוני באשיות רפדוני בתפוחים" (ב, ה):

המילה "אשיות" נתפרשה בצורות שונות, שעיקרן "מאכלים מחזקים המתאימים להתאוששות החולה"⁴¹. ה-Vetus תירגמה confirmate me inter unguenta, כלומר חזקן אותי בשמנים, ואילו הוולגטה: fulcite me floribus, דהיינו חזקן אותי בפרחים. כוס יין טובה תמיד לרפואה באיטליה, ובכן המסורת האיטלקית היהודית מבינה את המילה ככלי לייך.⁴² סרמוניטה הציג שבבסיס הבנה זו נמצא אולי פירושו של ראב"ע (ואולי גם זה של ר' ישעיהו די טראני הזקן): "כלי זכוכית מלאות יין"⁴³.

רוב מתרגמינו, הן בתרגומים הן בגלוסרים, תירגמו עם חילופי נוסח של המילה האיטלקית anguistara/anguistada, כלומר "קנקן זכוכית": כך ב', ק', ב"ג, פ', פ"ג. ואולם, ת' משתמש כאן במילה המלומדת fiale, אשר בגלוסרים האיטלקיים של ימי הביניים מתורגמת דווקא ב-anguistada; ומוסיף "פייאלי די ווינו"=fiale di vino, כלומר "יין", כחזרה ממש על פירוש ראב"ע. אף רוסיצי' ודיודאטי הלכו כאן בעקבות פירוש יהודי איטליה: הראשון באותה מילה ממש, בתוספת "מזכוכית", כראב"ע – aguastare di – כהרגלו לעתים קרובות, הביא את כל הפירושים האפשריים: אינליגראסי/פוגאסי/אינליטאשי/רויני/פייז'ורי מאפה/ בכוסות/ורדים/פרחים). בין כל התרגומים, רק מ"ג נשען על הוולגטה בלבד: fiori.

3 – "עינין ברכות בחשבון על שער בת רבים" (ז, ה):

"חשבון" ר"ת רבים" הם שמות מקום פרטיים: חסבאן במואב ואחד משעריו. ואמנם כך מפרש רש"י:

"עינין". כבריכות אשר בחשבון המושכות מים. כן עינין על "שער בת רבים" חכמיך כשהם יושבים בשערי ירושלם העיר בת רבת עם ועסוקים בחשבון תקופות ומזלות; חכמתם ובינתם לעיני העמים מושכות כבריכות מים.

רוב תרגומינו משאירים את השמות כצורתם, אך בוולגטה מוצאים תרגום מילולי של שם השער: filiae multitudinis – כלומר, "של בת רבים". עם זאת, בתרגום פ' של ההומניסט הנוצרי נמצא di gente molta, ובוה של ק' gente de molti, כאילו נשמע ההד של פירושו האלגורי של רש"י, המפנה לירושלים רבת עם. זאת ועוד, א' תירגם "ברכות" ב"פונְתָאני"=fontani, רשם בקטן "חכמים", ואחר כך תירגם את "בחשבון"

41 כך מסביר רש"י בבירור: "כמידת החולים באשישי ענבים או באשיות סלת נקה". אבל בכמה מכתבי היד של פירושו נמצא את הלעז "אנפולש=anpoles", דהיינו צלוחיות – ראו גרינברג, עמ' 215.

42 לתיעוד נוסף, ראו סרמוניטה, שה"ש, עמ' 83.

43 סרמוניטה, שם.

“גיל וַיִּירֹ קוֹנְטוֹ”= nel vero conto (כלומר “בחשבון אמת”), וליד “בת רבים” רשם “שם מקום ההוראה”.

אפשר היה להמשיך ולהביא דוגמאות לקירבה שבין התרגומים היהודיים והנוצריים לשה"ש, אך התמונה ברורה. בלהט תרגום התנ"ך לשפה המקומית, היו יהודים ונוצרים שותפים בכברת דרך, אך בהגיעם לתחנות שונות היה עליהם להיפרד. בלחצה של כנסיית רומא, שהצליחה לדכא ולהשתיק באיטליה כל קול אשר ניסה להביא את כתבי הקודש לגישה הישירה של הלא מלומדים (כלומר, הרוב), גם התרגומים של יהודי איטליה הלכו ודהו, אלא שאותם תרגומים, שלא נועדו למשכילים אלא לנשים ולתינוקות, הטביעו את חותמם דווקא על התרגומים שבהם עסקו מלומדים המקורבים לחוגים פרוטסטנטיים בביקורת הטקסט הקדוש, ביקורת שאחת ממטרותיה הייתה לתווך בין המילה האלוהית האבסולוטית לבין התגלמותה הארצית, שהיא בהכרח קונטינגנטית ומשתנה – אך תמיד נאמנה, בגלל השתנותה הנבונה!

קיצורים ביבליוגרפיים

- ברבירי E. Barbieri, *Le Bibbie Italiane del Quattrocento e del Cinquecento, Storia e bibliografia ragionata delle edizioni in lingua italiana dal 1471 al 1600*, 1-2, Milano 1992.
- בונפיל, שני עולמות R. Bonfil, *Tra due mondi – Cultura ebraica e cultura cristiana nel Medioevo*, Napoli 1996.
- בונפיל, תמורות __, “Changing Mentalities of Italian Jews Between the Periods of the Renaissance and the Baroque”, *Italia* 11 (1994), pp. 61–79.
- ביתאריה־פטרנק M. Beit-Arié & N. Pasternak, “Comfort of Reading, Comfort of Writing: Some Reflections on Line Management”, *Gazette du livre médiéval* 31 (1997), pp. 9–21.
- גארל M. Garel, *D'une main forte – Manuscrits hébreux des collections françaises*, Paris 1991.
- גרוסמן, חכמי אשכנז גרוסמן, חכמי אשכנז גרוסמן, חכמי צרפת גרינברג
א גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"ט.
__ חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ח.
- גרינברג J. Greenberg, *Foreign Words in the Bible Commentary of Rashi*, Jerusalem 1988.
- וייס־לוי E. Weiss-Levi. *Glossario Giudeo-Italiano alle Haftarat e Megillot, Roma 1533 (Ms. Casanatense 1938)*, tesi di laurea, Università degli Studi di Torino 1951–1952.
- ולפיש ד' ולפיש, “על שיר השירים בימי הביניים”, המקרא בראי מפרשי – ספר זכרון לשרה קמין, בעריכת ש' יפת, ירושלים תשנ"ד, עמ' 518–571.
- זקוביץ שיר השירים, עם מבוא ופירוש מאת ז' זקוביץ, תלאביב וירושלים תשנ"ב.
- טראציני B. Terracini, “M. Berenblut, *A Comparative Study of Judaeo-Italian Translations of Isaiah*, New York 1949”, *Romance Philology* 10 (1956–57) [=E. P. Armstrong Memorial, Part I], pp. 243–258.

- L. Leonardi, "Inventario dei manoscritti biblici italiani – Premessa", "Inventario dei manoscritti", ed. M. Chopin et al., Bibles italiennes, Mélanges de l'École française de Rome, *Moyen Âge* 105 (1992–1993), pp. 863–886. ליאונרדי
- M. Morreale, *La 'Bibbia di Ferrara' 450 anni dopo la sua pubblicazione* [=Memorie dell'Accademia dei Lincei, serie 9, IV/3], Roma 1994. מוריאל
- L. Minervini, "Llevaron de acà nuestra lengua..." – Gli usi linguistici degli ebrei spagnoli in Italia", *Medioevo Romano* 19 (1994), pp. 133–192. מינרביני
- R. Segre, "La tipografia ebraica a Ferrara e la stampa della «Bibbia» (1551–59)", *Italia medievale e umanistica* 35 (1992), pp. 305–332. סגרה
- G. Sermoneta, *Un glossario filosofico ebraico-italiano del secolo XIII*, Roma 1969. סרמוניטה, גלוסר
- ___, "Il 'Libro delle forme verbali', compendio volgare del Mahalàkh Ševilè ha-da'ath di M.R.J. Qimchi", *Scritti in memoria di Leone Carpi*, ed. D. Carpi, A. Milano & A. Rofe, Jerusalem 1967, pp. 59–100. סרמוניטה, קמחי
- ___, *Un volgarizzamento giudeo-italiano del Cantico dei Cantici*, ed. G. Sermoneta. Firenze 1974. סרמוניטה, שה"ש
- N. Pasternak, "On Word Division in Judeo-Italian Manuscripts", *Gazette du livre médiéval* 29 (1996), pp. 37–38. פסטרנק, חלוקת מלים
- נ' פסטרנק, "יצחק בן עובדיה בן דוד מפורלי: סופר יהודי מהולל שהמיר את דתו לנצרות", *תרביץ* סח (תשנ"ט), עמ' 411–428. פסטרנק, יצחק מפורלי
- ___, "ע"ב פסוקים באיטלקית יהודית מתוך סידור מנהג איטליה, כ"י ירושלים 1876, Heb. 8", *צפון איטליה, שנת ה'רל"ח, עבודת גמר לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ז*. פסטרנק, ע"ב פסוקים
- L. Ferretti Cuomo, "Traduzioni bibliche giudeo-italiane ed umanistiche", *Zeitschrift für Romanische Philologie* 111 (1995), pp. 206–245. פרטי קואומו, תרגומים
- ___, "Verso la metà del XV secolo, un umanista impara l'ebraico? Da un quadernetto di studio, la traduzione interlineare del Cantico dei Cantici", *La Bibbia in italiano tra Medioevo e Rinascimento*, ed. L. Leonardi, Firenze 1998, pp. 329–363. פרטי קואומו, הומניסט
- ___, "Una traduzione interlineare giudeo-cristiana del Cantico dei Cantici, verso la metà del XV sec. in Toscana: Introduzione, Testo critico, Commento e Glossario", *Studi di Filologia Italiana* (forthcoming). פרטי קואומו, שה"ש
- G. Fragnito, *La Bibbia al rogo*, Bologna 1997. פראניטו
- D. Kaufmann, "Jedidiah of Rimini; or, Amadeo di Moïse de Recanati", *Jewish Quarterly Review* 11 (1898–1899), pp. 662–670. קאופמן
- U. Cassuto, "Bibliografia delle traduzioni giudeo-italiane della Bibbia", *Festschrift Armand Kaminka zum siebzigsten Geburtstag*, Vienna 1937, pp. 129–141. קאסוטו, ביבליוגרפיה
- ___, *Gli ebrei a Firenze nell'età del Rinascimento*, Firenze 1918. קאסוטו, פירנצה
- ___, "Les traductions judéo-italiennes du rituel", *Revue des Études Juives* 89 (1930), pp. 260–280. קאסוטו, תרגומים
- L. Cuomo, *Una traduzione giudeo-romanesca del libro di Giona*, Tübingen 1988. קואומו
- ש קמין, *בין יהודים לנוצרים בפרשנות המקרא, ירושלים תשנ"ב*. קמין
- G. Rohlfs, *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti*, 1–3, Torino 1966–1969. רוהלפס